

Zoltán Éder:

TALIJANSKO-MAĐARSKA JEZIČNA I KULTURNA SIMBIOZA U RIJECI¹

Naslov izvornika: Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella città di Fiume

Preveo i napomene napisao: mr. Irvin Lukežić, Pedagoški fakultet, Rijeka, Ur.: 21. travnja 1992; UDK: 930.95(439+450 Rijeka)

Da bismo razumjeli okolnosti pojave Mađara u Rijeci, prisutnosti njihova jezika i kulture, trebamo dati nekoliko uvodnih napomena koje se odnose na povijest *Corpusa Separatuma* pod okriljem Svete ugarske krune.

Događaji koji prethode razdoblju riječke povijesti kojim se kanimo pozabaviti zbili su se u osamnaestome stoljeću, u doba Marije Terezije. Austrijska carica, kao što je poznato, godine 1776. proglašava - posredno preko Hrvatske - pripojenje Rijeke ugarskom kraljevstvu. Rijeka je tada zatražila poštivanje svojih autonomnih prava tako da bude izravno pripojena Mađarskoj i odvojena od Hrvatske. Godine 1779. carica je prihvatila tu molbu i odredila državnu pripadnost grada prema želji njegovih stanovnika. To prvo razdoblje nove građansko-pravne situacije završava francuskom okupacijom grada. Poslije Napoleonove vladavine, koja potraja od 1809. do 1813, uslijedilo je stanje provizorija u kome Rijeka potpada pod Austriju.

Godine 1822. nastupa drugo razdoblje pripadnosti Svetoj ugarskoj kruni, kada su napokon uslišeni učestali zahtjevi grada i Rijeka je ponovno vraćena Mađarskoj. Gospodarski razvitak što će uslijediti idućih dvadeset i pet godina zaustavili su događaji 1848. godine. Mađarska revolucija protiv Austrije bijaše za Hrvatsku povoljna prilika za zaposjedanje grada a njena će uprava potrajati sve do 1870, kada austrijska vlada po treći put pripaja Rijeku Ugarskoj.

Otpriilike trideset godina Mađarska će se zauzimati za ovaj grad, trajno potičući gospodarski razvitak i brinući se za njegov talijanski identitet. Kao jedina pomorska luka države Rijeka neće napredovati samo u gospodarskom i urbanističkom pogledu nego isto

¹ Rasprava je objavljena u časopisu "Fiume" (nuova serie), Padova, 3/1983, br. 5, pod naslovom *Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella città di Fiume* (str. 47-63).

tako dobiva i ogroman demografski priliv. Naime, broj stanovnika koji 1869. iznosi svega 17.884 porastao je do 1900. na 38.057 žitelja.

Ovamo svakako moramo ubrojiti i četvrto razdoblje povijesti koje želimo obrađivati: ono od posljednje dvije decenije prošloga stoljeća do 1918. Broj stanovnika povećao se 1910. na 48.792 a samo tijekom jedne decenije uvećava se za novih 10.000 osoba. U razdoblju koje prethodi prvom svjetskom ratu aktivnost nove luke podupirala je stvaranje i procvat mnogih industrijskih postrojenja, pretvarajući Rijeku u suvremeno industrijsko središte. *Enciclopedia Italiana* kaže doslovno ovako: "Novi grad pokazuje bogatstvo gospodarskih zdanja, javnih građevina podignutih pretežno po ukusu Beča i Budimpešte s konca devetnaestoga stoljeća, širokih i uređenih ulica koje mu daju izgled moderna i bogata grada, grada od velika lučkog i industrijskog značenja."

Povijest pripadnosti Rijeke Mađarskoj zaključuje se rasuom Austro-Ugarske Monarhije.

Ovoj složenoj temi pristupit ćemo s kulturološke strane, kao prostoru posebno bogate talijansko-mađarske akulturacije. Vidjet ćemo da ova datost nadilazi okvire grada, stvarajući nove mostove koji uspostavljaju trajnu razmjenu između dviju zemalja.

Prema prethodno ustanovljenoj periodizaciji možemo ustanoviti da u prvome razdoblju postoje neznatni znakovi prisutnosti mađarske kulture. U drugome razdoblju mađarski jezik i književnost zastupa samo jedna osoba, Ferenc Császár. Istinska i prava simbioza između dvaju jezika i kultura pokazuje se u trećem razdoblju, dok u posljednjem odnos između mađarske i talijanske kulture postaje autohtonim.

Prvi kulturni dodiri između Mađarske i Rijeke ostvaruju se djelatnošću Ferenc Császára. Njegov boravak u gradu između 1830. i 1840. poklapa se s razdobljem koje mađarska historiografija i književna kritika naziva "epohom reformi", ono započinje dvadesetih godina i završava izbijanjem revolucije 1848. godine. Zemlja bijaše u previranju: trebalo je ponovno uspostaviti nacionalnu neovisnost i u isto vrijeme reformirati društvene i gospodarske strukture. Akademija nauka, utemeljena 1827, postavila si je u zadatak oživljavanje nacionalnoga i društveno-gospodarskoga razvitka, uzimajući kao jednu od glavnih zadaća skrb oko razvoja i širenja narodnoga jezika. U tu svrhu objavila je 1832. pravilnik o pravopisu, godine 1846. deskriptivno-normativnu gramatiku (*A magyar nyelv rendszere* - Sustav mađarskog jezika), pripremala je izdavanje velikog rječnika i tiskanje jednog malog priručnog rječnika 1838. godine. Političari i ekonomisti, lingvisti i pisci uključili su se u obnovu zemlje; pitanje jezika i književna djelatnost imali su odlučujuću ulogu u borbi za napredak.

Povijest talijansko-mađarskih kulturnih i književnih odnosa, koji su se razvijali stoljećima, prvih su decenija devetnaestoga vijeka u razdoblju stanovitog opadanja. Zanimanje za Italiju s mađarske se strane očitovalo, dakle, u epohi reformi jedino prlivom mađarskih putopisaca po Italiji. Iz toga vremena sačuvalo se tridesetak putopisa talijanske provenijencije, njihovi su autori tako ovu zemlju otkrivali mađarskim čitateljima (usp. I.T. Erdelyi, *Viaggiatori ungheresi nell'epoca delle riforme in Italia*, u: *Italia ed Ungheria, due secoli di rapporti letterari*, uredili M. Horányi i T. Klanczay, Budapest 1967, str. 263-280). Međutim, te publikacije otkrivaju da Mađari vrlo slabo poznaju talijansku književnost. Ništa bolja situacija nije ni s talijanske strane. Upravno je Császár - sažimajući iskustva stečena u Rijeci - godine 1834. s gorčinom pisao Ferencu Toldyju, budućem tajniku Akademije, da talijanski puk poznaje mađarsku domovinu "samo po pšenici iz Banata" (citirano prema: Várady 1934, str. 334).

Takve bijahu okolnosti u kojima je *Ferenc (Francesco) Császár* (1807, Zalaegerszeg - 1857, Kerepes), novopečen doktorant književnosti i pravnih znanosti, započeo svoju profesorsku karijeru mađarskog jezika i književnosti na Kraljevskoj gimnaziji u Rijeci.²

Svojim prvim radom koji sastavlja u Rijeci Császár nastoji odgovoriti osnovnim potrebama učenja mađarskoga jezika. Objavljuje priručnik pod naslovom *Gramatica (!) ungherese* (Pešta 1833, Accademia Ungarica, str. 420), posvećen učenicima talijanskoga jezika "Ugarskoga primorja". Što bi imalo biti glavni cilj učenja mađarskoga u Rijeci, vrlo je jasno izrekao sam pisac u posveti Ferencu Ürményu, tadašnjem guverneru grada: "Radišno žiteljstvo ovoga Ugarskoga primorja od prvih časova svoje inkorporacije Svetoj ugarskoj kruni daje nesumnjive dokaze svoje ljubavi i privrženosti našem najpreuzvišenijem Kralju i mađarskoj Naciji; no uvjeren sam da će se ova sveza ljubavi i vjernosti još više utvrditi ako njegovi sinovi i unuci budu govorili jezikom čitave Nacije, čije su oni znatnim dijelom." Može se zaključiti da Császárove ideje ne održavaju samo njegovo vlastito mišljenje, nego i ono koje prevladava među Mađarima toga vremena.

Vrijednost spomenutog priručnika uvećava se ako znamo da nije riječ o običnoj gramatici ispisanoj talijanskim jezikom. Gramatički dio s pridodanim vježbama za prevođenje i konverzaciju obuhvaća malo više od polovice knjige dok drugi dio sadržava antologiju pod naslovom *Kratak pregled mađarske književnosti devetnaestoga stoljeća* (na 82 stranice) te mali talijansko-mađarski i mađarsko-talijanski rječnik (od 115 stranica). U antologiji je mađarska književnost predstavljena s osamnaest suvremenih pjesnika i pisaca: odabrani izvaci iz njihovih djela na mađarskome popraćeni su kraćim bilješkama na talijanskom koje donose podatke o životu i djelu tih autora. Antologija predstavlja prvu prezentaciju mađarske književnosti talijanskoj javnosti. Ništa manje značajan nije ni mali popratni rječnik - prvi rječnik takve vrste i njime se popunjava velika praznina dajući učenicima prijeko potrebno sredstvo za učenje mađarskoga jezika (usp. László Tóth. *Az olaszországi magyartanítás módszertani alapvetése - Metodické osnove učenja mađarskoga u Italiji*, Budapest, Exodus, 1942, str. 49-50).

Na koncu vrijedi pogledati naslovni list knjige gdje možemo pročitati: "*Gramatica (sic!) ungherese dell'avvocato Francesco Császár, patrizio consigliere dei due liberi distretti di Fiume e di Buccari, membro corrispondente dell'Accademia (sic!) Ungarica*" Činjenica da bijaše izabran za "*patrizio consigliere*" pokazuje kako je Császár svojom aktivnošću pridobio simpatije Riječana.

U riječkome se okruženju Császár nije samo srodio s jezikom i produbio vlastitu talijansku kulturu nego je uspio, poslije nekoliko godina, ponuditi mađarskoj javnosti, preko prijevoda, pogodan način poduke iz talijanske književnosti. Kada je mađarska Akademija pozvala svoje članove da obogate dramsko kazalište mađarskim prijevodima dobrih djela stranih književnosti, Császár odmah odgovara tome pozivu (usp. Várady; 1934, 332-4) prevodeći između ostaloga *Oresta* i *Sofonizbu* V. Alfieria: *Orestes* (Pest 1836); *Sofonisba* (Pest 1936). Riječkome razdoblju njegove prevodilačke djelatnosti pripada i prijevod djela C. Beccarie *Dei delitti e delle pene: A bűnokról és a büntetéséről* (Zágráb 1834) što se može prihvatiti kao prva cjelovita mađarska verzija slavnoga djela, budući da je djelomičan prijevod F. Kazinczya ostao u rukopisu.

² Godine 1832. Francesco Császár postavljen je prema odluci ravnateljstva lokalne kraljevske gimnazije (*Regio Ginnasio*), umjesto pokojnog profesora Luke Potočnjaka, na katedru četvrtoga razreda tadašnje "humaniore".

Kao častan zaključak svoga boravka u Rijeci Császár ujesen 1839. poduzima veliko putovanje po Italiji, u Veneciju, Lombardiju i Toskanu. O svome putovanju izvještava u dvotomnu djelu: *Utazás Olaszországban* - Putovanje u Italiju (Budapest, Emich Gusztáv, sv. I, str. XIV, 252; sv. II, str. VIII, 265). U putnom se dnevniku Császár otkriva kao vrstan erudit i senzibilan poznavalac umjetničkih djela, i to ne samo figurativnih umjetnosti nego podjednako i književnosti. Za razliku od drugih putopisaca toga vremena (usp. I.T. Erdélyi, n. dj. str. 277), Császár daje mnogo prostora piscima, pjesnicima i njihovim djelima. Koristi gotovo svaku priliku da ih spomene, očito ponesen željom da tako upozna mađarsku javnost sa svim najvećim predstavnicima talijanske književnosti.

Među njegovim se profilima pjesnika i pisaca posebno izdvaja Danteova pojava. Császár ga spominje u svom dnevniku desetak puta i potvrđuje duboko poznavanje *Božanske komedije*. Stojeći pred grobom Can Grande della Scala u Veroni, ima na umu Danteovu sudbinu, i ne samo da izražava divljenje prema božanskome pjesniku, nego u nekoliko riječi sažima vrijednost njegove poeme, završavajući potom svoju pohvalu uzdahom punim bola: "Možemo samo žaliti da ta veličanstvena poema, kojom se pjesnici zapadnih nacija natječu u tome tko će je bolje prevesti, još uvijek nije dijelom naše književne baštine." (N. dj. sv. I. str. 168, talijanska verzija u: *Várady* 1934, str. 338.)

Pored objavljenih prijevoda ovaj Császárov dnevnik svakako je zaslužio punu pažnju tadašnjih književnika i kritičara, zbog svoje upućenosti u talijansku književnost. Zbilo se to kada ga je društvo Kisfaludy - najvažnije književno udruženje toga doba - godine 1845. izabralo među svoje članove, a na svečanoj sjednici Gusztáv Szontág eminentan kritičar, obraća mu se sljedećim riječima:

"Ti si pozvan da Mađarskom proširiš bogatstva talijanske književnosti ne samo zbog čistoće, fluidnosti i elegancije svoga stila, nego prije svega zbog srodnosti svoga i talijanskoga duha. Osim onoga što budeš originalna očinio, uvijek ćeš među nama biti i predstavnik talijanske književnosti." (Nav. u: *Várady* 1934, str. 337; usp. također József Szander, "Dante Alighieri nella letteratura ungherese dell'Ottocento" u: *Acta Litteraria*, Budapest, sv. VIII, 1966, str. 123.)

Császár je, dakle, imao odgovoriti na ukazano povjerenje i zadatke koje mu postaviše članovi društva. Na istoj sjednici pročitao je, kao nastupni govor, kratku studiju o talijanskoj poeziji i svoj prijevod Foscolove zbirke *I Sepolcri*. Idućih godina prevodi i tiska *Ultime lettere di Jacopo Ortis* istoga pisca: *Ortisz Jacopo utolsó levelei* (Pest 1851); Pellicov *Discorso sui doveri degli uomini: Értekezés az emberi köteles ségekről* (Pest, 1853); četiri Boccacciove novele (1853—1854) i Pindemonteovo djelo *I Sepolcri* (1857).

Međutim, njegov najsmioniji poduhvat bijaše prijevod Danteovih djela, proučavanjem kojih se intenzivno bavio počevši od četrdesetih godina. Godine 1847. predstavio se kao prevodilac Dantea, kada na jednoj sjednici Društva Kisfaludi drži predavanje o XXI. pjevanju *Pakla*, koje je na prisutne ostavilo izvanredan dojam. F. Toldy, jedan od glavnih pokretača književnoga života onoga doba, nagovorio ga je da prije *Commedie* prevede djelo *Vita Nuova*. Császár prihvati ovaj savjet i zatim tiska prijevod *Alighieri Dante Ujélete* (Pest 1854); djelo bijaše toliko uspjele da je iste godine uslijedilo i drugo izdanje knjige. Császár je ispred poetskoga teksta dodao bibliografsku raspravu na dvadeset i pet stranica - prvu samostalnu bibliografiju o Danteu na mađarskom jeziku - te uvod od dvadeset i pet stranica. Ova dva sveska pridonijela su tako spoznaji od pjesniku u Mađarskoj. U isto vrijeme prevodi *Božanstvenu komediju* od koje 1857. objavljuje prva četiri pjevanja *Pakla*. Umire samo godinu dana poslije toga.

Za ocjenu vrijednosti Császárovih prijevoda Dantea upućujemo čitatelja na analizu Józsefa Szandera (v. n. dj. str. 123—8), od koje za sada citiramo tek dio zaključaka: "Čim

ga je objavio, postade općom književnom baštinom; *Vita Nova* naročito se mnogo citirala koncem stoljeća (...) isto vrijedi za četiri pjevanja 'Pakla'..." "Császár je postao značajan za mađarsku filologiju o Danteu (...) zahvaljujući svome poetsko-prevodilačkom talentu i svojoj jedinstvenoj umjetničkoj osjećajnosti..."

Na koncu dodajmo da se, nakon što je njegova kultura i spoznaja dozrela u riječkom talijanskom ozračju, mogao posvetiti ovome gradu i postati značajnijim posrednikom između dviju kultura. Njegovo djelo nije samo književno; on otvara put kojim, kao što ćemo vidjeti, polaze i mnogi drugi.

U razdoblju koje započinje sedamdesetih godina situacija je mnogo drugačija. Mađarsku kulturu u Rijeci ne zastupa više samo jedna osoba. Oblikuje se istinska i samosvojna radna zajednica Talijana i Mađara, okrenuta širenju talijanske i mađarske kulture.

Ponovnim pripajanjem Rijeke Ugarskoj 1870. nužno se nametnula obnova školskih ustanova kao središta oblikovanja i širenja kulture. U spomenutome razdoblju možemo razlikovati dvije vrste škola: s jedne strane autonomne *scuole civili* (građanske škole) ovisne o općinskom građanskom vijeću (*Consiglio Municipale*), kojima je jezik poduke talijanski, i s druge strane *scuole statali* (državne škole), kao primjerice Osnovna građanska i Viša srednja, kasnije Viša gimnazija (licej). Ove posljednje bijahu ustrojene na temelju mađarskog školskog zakonika, s određenim modifikacijama koje su zahtijevale posebne riječke okolnosti, prema kojima je talijanski bio jezik poduke uz obvezno učenje mađarskoga jezika.

Ovdje moramo uzeti u razmatranje, barem u glavnim crtama, način podučavanja koji se provodio u Osnovnoj građanskoj školi (*Scuola Elementare-Cittadina*).

Spomenuta je škola ustanovljena na temelju naredbe od 23. siječnja 1876, koju tadašnji kraljevski ministar za bogoštovlje i nastavu Ágost Trefort iskazuje ovako:

"Javni i privatni interesi građana Rijeke zahtijevaju da se njihovim sinovima otvori mogućnost izučavanja na uredovnom jeziku države: s druge strane učenici koji iz osnovne škole dolaze na lokalnu relanu gimnaziju otklonit će prve poteškoće učenja mađarskoga jezika od početka srednjoškolskog studija, zbog toga što izučavanjem toga jezika nisu zapriječeni u studiju klasičnih jezika; određujem, dakle, na temelju članka 80. zakona o javnoj nastavi, da se u riječkim državnim osnovnim školama za dječake i djevojčice usporedno s njegovanjem njihova materinjeg jezika stvore isto tako uvjeti za izučavanje mađarskog jezika." (V. Fiume Ungh., str. 116; usp. također *Programma della Regia Ungarica Scuola Elementare e Cittadina Maschile di Stato in Fiume*, Fiume 1891, str. 9.)

Iste godine utemeljena je državna osnovna škola kojoj je prvim učiteljima i ravnateljima od 1876. do 1884. bio *János Lengyel* (v. *Programma*, n.dj.) Upravo iz te djelatnosti proizišao je njegov sastavak gramatike koja nije namijenjena isključivo učenicima: *Corso teorico-pratico di lingua ungherese ad uso scolastico e privato* (Fiume, 1883, Karletzky, str. 145).

U sastavu je osnovne škole 1884. ustanovljen prvi razred takozvane Građanske škole (čiji cilj bijaše da nakon osnovnoga obrazovanja proširi opću kulturu i da prve profesionalne naputke). Od 1888. do 1898. ravnatelj spomenute škole bijaše *Imre Donáth*, koji 1889. pokreće večernji tečaj mađarskog jezika za odrasle (v. *Programma*, nav., Fiume 1890, str. 27) i u tu svrhu sastavlja knjigu: *Grammatica ungherese e libro di lettura* (Fiume 1892, Battara i Budapest, Lampel str. Vi, 143; drugo prošireno izdanje, Fiume 1898, Battara, str. 239; treće izd. isto, 1904, Battara).

Dvojica spomenutih ravnatelja i nekoliko drugih učitelja iste škole (v. *Programma*, nav., Fiume, 1885, str. 25) izradili su i objavili mađarsko-talijanski i talijansko-mađarski rječnik koji nije bio namijenjen samo za školske potrebe: *Lengyel Janos - Benkő Károly - Donáth Imre - Kavulyák György - Szigyártó Zoltán: Magyar - olasz szótár* (Fiume, 1884, Mohovich, str. IV, 448; drugo izd., isto, 1887); *Benkő Carlo - Donáth Emerico - Kavulyák Giorgio - Szigyártó Zoltano: Dizionario italiano - ungherese compilato sui migliori vocabolari* (Fiume 1887, Mohovich, str. 504).

Naglašavamo da je to bio prvi rječnik takve vrste.

Otvorenje gimnazijskoga liceja u Rijeci određuju pak dva momenta, odnosno, prvi ugovor od 10. prosinca 1870. koji zaključuju mađarska vlada i Rijeka o tome kako treba ustanoviti četvorogodišnju "realnu" (znanstvenu) gimnaziju, u kojoj će nastavni jezici obvezno biti talijanski i mađarski (v. A. Fest u: *Annuario*, 1904, str. 52). Na temelju ugovora poslije nižih razreda studij se dijeli u dva smjera, gimnazijski (klasični) i realni (znanstveni). Ova se institucija kasnije naziva Viša kraljevska državna srednja škola (*Regia Scuola Media Superiore di Stato*). U toj školi od 1871. do 1882. predaje Miksa (*Massimiliano*) Gresits koji za potrebe učenja mađarskoga, na kojoj katedri radi, sastavlja gramatiku pod nazivom: *Grammatica della lingua ungherese* (Fiume 1879, Mohovich, str. 224). Navedenoj gramatici prethodi njegova analiza *L' insegnamento della lingua ungherese al R. Ginnasio reale in Fiume* (u: *Annuario*, 1877, koja u Mađarskoj međutim nije ostavila nikakva traga). Objavio je osim toga talijanski prijevod priručnika *M. Horváth - F. Ribáry: Storia degli Ungheresi con introduzione ed aggiunte relativa alla Storia Universale* (Fiume 1873, Mohovich, str. 189). I na koncu *Francesco Deák, sua vita e carriera politica* (separat iz: *Annuario*, Fiume 1874, Mohovich, str. 26), simboličko djelo koje govori o suvremenosti.

Drugi učitelj mađarskog bijaše od 1876. do 1880. Leó Györök koji sastavlja dva priručnika: *Elementi di grammatica ungherese. 1. dio: Etimologia* (Fiume 1878, Mohovich, str. 51); *Grammatica metodica della lingua ungherese con esercizi pratici. Vo 1. I: Proposizioni semplici e ridotte* (Fiume 1880, Mohovich, str. V, 97).

Institut, međutim, nije imao uspjeha tako da ga je ministar ukinuo i prema novom ugovoru od 7. rujna 1882. zamijenio osmogodišnjom Višom gimnazijom (*Ginnasio superiore, liceo - ginnasio*), prema istovjetnom mađarskom obrascu gimnazijskih liceja. Ugovor predviđa da nastavni jezik ostane talijanski ali da poslije četvrte godine sva nastava bude izvođena na mađarskom (v. A. Fest, u: *Annuario*, 1904, str. 54).

Dekretom od 5. rujna 1881. mađarski ministar imenuje ravnateljem nove Više gimnazije istu osobu koja je upravljala bivšom realkom (v. A. Fest, isto, str. 57—58).

Novi zamah ustanova dobiva između 1882. i 1889. pod upravom direktora Béle Erődia.³ Bijaše to čovjek široke kulturne naobrazbe, orijentalist po vokaciji, pisac zemljopisnih rasprava, doktor mađarskog i grčkog jezika i književnosti, kasnije turskog i perzijskog, poznavao je petnaestak jezika među kojima i talijanski. Izradio je poseban nacrt poduke, napisao nove školske udžbenike i, okupivši dobro osposobljene profesore, stvorio novo nastavno osoblje (usp. Fiume Ungh., str. 122).

Istovremeno s Erödievom uslijedile su profesorske nominacije J. Berghoffera, J. Matisza, P. Zambre i A. Festa. Od navedenih je P. Zambra, rođeni Talijan, došao s liceja u Trentu, dok su A. Fest i J. Matisz⁴ prethodno proveli dvije godine u Italiji kao stipendisti na različitim sveučilištima.

³ Gimnazijski direktor prof. dr. Béla Erödi predavao je mađarski jezik i književnost. Bio je komendator turskog viteškog reda ordena Medžida, član književnih društava "Petöfi" i "Kémény Zsigmond" dopisni član i bivši tajnik Mađarskog geografskog društva, član upravnog odbora Kraljevskog udruženja mađarskih srednjoškolskih profesora, član mađarskog kraljevskog kluba za narodnu prosvjetu, predsjednik Upravnog savjeta državnih osnovnih škola u Rijeci i član općinskog školskog odbora, predsjednik kraljevske ispitne komisije za učiteljske candidate osnovnih i građanskih škola u Rijeci, član Mađarskog povijesnog društva i nekih drugih znanstvenih i humanitarnih udruženja, te bivši povjerenik Izložbe trećega međunarodnog geografskog kongresa u Veneciji.

⁴ Janos (Giovanni) Matisz (1858-1904) bio je profesor prirodne historije na riječkoj gimnaziji pune dvadeset i tri godine, te predavač zemljopisa, kaligrafije i slobodnog geometrijskog crtanja. Godine 1891. član je komisije za uređenje gradskog muzeja. Osim toga bio je nadglednik kabineta za prirodnu historiju, redovni član Mađarskog kraljevskog društva za prirodne znanosti i Kraljevskog udruženja srednjoškolskih profesora, mandatar stalnog Međunarodnog ornitološkog savjeta, znanstveni prisežnik kod Pomorske uprave i član Komisije za ribarstvo.

Od toga su doba mađarski profesori, prije negoli budu postavljeni na Višu gimnaziju u Rijeci, obvezno morali provesti nekoliko godina u Italiji, kako bi na tamošnjem sveučilištu utvrdili potreban duhovni habitus. Na temelju toga kriterija nakon Festa i Matisza u Italiju su poslani S. Szabó i A. Kőrösi, nakon čega 1894. postaju gimnazijski profesori. Talijanskim pak profesorima koji su potjecali dalje od Trentina, a nisu poznavali mađarski, ministarstvo je dodjeljivalo stipendije za stjecanje osnovnih znanja toga jezika tijekom ljetnih praznika u Mađarskoj (v. Fiume Ungh., str. 122 – 123). Na taj način učiteljski je gimnazijski kadar s vremenom postao praktički bilingvalan i tvorio onu gradsku jezgru koja može ostvariti kulturnu djelatnost na dvama jezicima, ne samo preko nastave, nego isto tako i putem predavanja u različitim gradskim kulturnim klubovima ili preko svojih publikacija.

Da bismo istražili stanje dvaju jezika i kultura, moramo prije svega razmotriti problem nastave. Predodžbu o tome možemo dobiti listajući izdanja pod naslovom *Programma del Regio Ungarico Ginnasio Superiore di Stato in Fiume*, odnosno godišnjake koji su izlazili koncem svake školske godine. Oni sadržavaju obavijesti koje se odnose na život same škole, nastavne predmete, djelatnosti profesora, klasifikaciju učenika itd. U njima su također tiskane učiteljske rasprave. Ti su godišnjaci *bilingvalni*, osim nekih dijelova, koji su pisani samo na talijanskom (v. npr. u: *Annuario*, 1892, str. 6-16).

Uzmimo dakle izdanje koje nam stoji na raspolaganju, ono iz školske godine 1891-1892, tiskano u Rijeci 1892, i navedimo one prinose koji se odnose na posebno značajnu temu, drugim riječima na nastavu mađarskog i talijanskog jezika. Oba jezika zajedno s pripadajućim književnostima ubrajaju se u obvezne nastavne predmete. Dok je tjedni raspored mađarskog u prvom i drugom razredu iznosio pet, u trećem i četvrtom četiri, te u višim razredima tri sata, dotle je talijanski bio zastupljen s četiri sata u drugome i tri sata u ostalim razredima. Budući da su studenti većinom bili talijanske narodnosti, učenje je mađarskog zahtijevalo veće napore pa je u nižim razredima satova mađarskog osjetno više od talijanskih.

Zanimljivo je nadalje analizirati teme koje se izlažu u višim razredima, a koje godišnjak dijeli u dvije grupe: jedne na mađarskom i druge na talijanskom. Ovdje općenito pronalazimo dva tematska tipa. Prvi je povezan s nastavnim predmetom, primjerice, u osmome razredu među temama izlaganja na mađarskome stoji "Pregled mađarske lirike" a kod tema na talijanskom "Različita priroda Ariosta i Tassa". Drugi je tip onaj u kome se talijanski predmeti izlažu na mađarskom i obrnuto. Tako, primjerice, u šestom razredu tema koja se izlaže na mađarskom glasi "Priča o grofu Ugolinu", na talijanskome pak nalazimo temu "Rasprava o modernoj mađarskoj političkoj odi". Slično tome, u osmome razredu, kao primjer sastava na mađarskome: "Najveći predstavnici moderne talijanske književnosti", a za talijanski "Mađarska rodoljubna lirika, uvod i parafraza". Takva postava nastave ne pokazuje samo suživot dviju kultura nego i visok stupanj samoga studija.

U svrhu postizanja takva stupnja poznavanja jezika na poticaj je profesora S. Kőrösia bio od školske godine 1890-1891. osnovan mađarski debatni klub u okviru gimnazije, u kome su se izvan redovne nastave svakih petnaest dana održavali sastanci posvećeni raspravama o lingvističkim i književnim temama. Da bismo bolje predočili tu djelatnost, pogledajmo program školske svečanosti održane 9. veljače 1891, vjerojatno u karnevalskoj prigodi, izvedene uz pomoć profesora Kőrösia i Zambre. Izvođači su bili studenti viših razreda, članovi istoga kluba. Tekstualni su dio programa sačinjavale tri kazališne igre, između kojih su izvođene glazbene i zborne točke. Dvije su predstave odigrane na talijanskom a jedna na mađarskom jeziku. Među pjevačkim su točkama s jedne strane molitva iz Verdieve opere *Nabucco* a s druge *potpourri* mađarskih narodnih pjesama (v. *Annuario*, 1891).

Sve to dokazuje da se na taj način uvijek težilo što životnijoj integraciji dviju kultura.

O izvanškolskim aktivnostima učitelja ostalo je još podosta građe o kojoj možemo raspravljati s različitim stajališta.

Za sva djela ovih ljudi općenito nije toliko važan podatak čemu su namijenjena, koliko prije svega kakva im je funkcija. Premda ta djela služe podučavanju i upoznavanju kulturâ, njihova funkcija nadilazi didaktičke potrebe i uvijek više naginje funkciji društveno-političkog posrednika. S jedne strane ta je djelatnost vezana za kulturne potrebe mjesta (npr. za povijest Rijeke), a s druge za nacionalne problematike.

U predstavljanju pojedinih djelatnika pokazuje se da njihova služba, vezana prvenstveno za profesiju, postaje za mnoge od njih pravom vokacijom. Vidjet ćemo dakle da, nakon što napuste Rijeku, nastavljaju tamo započeti posao.

Béla Erödi (Szászrégen 1846-1918. Budimpešta). Vidjeli smo već kako je važnu ulogu odigrao kao organizator novog tipa škole. Tijekom svoga boravka u Rijeci objavio je na talijanskom i mađarskom: *Nel regno dei Faraoni - A Fáraók országában* (Budapest 1888). Sigurno se vremenu toga boravka može pripisati i njegovo drugo putovanje u kome donosi zanimljive opise: *Utazásom Sicilia és Málta szigetén* (Moje putovanje na otoke Siciliju i Maltu, Budapest 1895). Kraći osvrt donosi u svome prijevodu romana za djecu Sofije Bisi Albini, *Il figlio di Grazia: Grazia fia* (Budapest 1903).

József Berghoffer (Budimpešta 1859-1896 Rijeka), doktor mađarskog i njemačkog jezika, Erödiev nasljednik na ravnateljskoj dužnosti od 1888. do 1896, pristupio je različitim temama: *Gli elementi germanici della lingua italiana* (Annuario, 1886, 3 str. 3-31; proširena mađarska verzija: Budapest 1888); *Prima proposita d'indirizzo di Francesco Deák* (Annuario, 1890, str. 3-31); *Il barone Giuseppe Eötvös* (Annuario, 1891, str. 3-19), *Contributi allo studio del dialetto fiumano. Saggio grammaticale* (Annuario, 1894, str. 3-30). Imamo također dvije njegove publikacije na njemačkome: *Johann Arany ungarischer Dichter i Die Entwicklung der ungarischen Literatur im XIX. Jahrhundert* (u: *Neues illustriertes Vaterländische Ehrenbuch*, Teschen 1890). Među spomenutim djelima potrebno je podsjetiti da njegova rasprava o fijumanskom dijalektu predstavlja prvi pokušaj sustavnog opisa dijalekta koji se govori u Rijeci.

Među svim učiteljima ističu se sigurno S. Kőrösi, P. Zambra i A. Fest, posebno po svojoj školskoj djelatnosti.

Sándor (Alessandro) Kőrösi (Nagykőrös 1857-1928. Budimpešta), doktor mađarskog i njemačkog jezika, bio je profesor na institutu od 1884. do 1901, kada se preselio u Budimpeštu.⁵ Marljivo se bavio djelotvornošću učenja mađarskoga jezika i u tu svrhu smislio predavanje novoga tipa. Vidjeli smo već kako je potaknuo učenički klub koji se zalagao za temeljito upoznavanje mađarskoga. U izvještaju koji podnosi 16. siječnja 1892. pred Riječkim kulturnim klubom (*Circolo Culturale fiumano*) izlaže svoje zamisli o obnovi

⁵ Kőrösi je predavao mađarski jezik i grčku književnost, te njemački i povijest. Bio je redovni član Mađarskog pedagoškog društva, redovni član Filološkog društva u Budimpešti i filološke sekcije *Erdélyi Múzeum Egyeslet*, član *Association Phonétique des Professeurs des Langues Vivantes* u Parizu, redovni član Mađarskog etnografskog društva; glavni urednik i nakladnik novinskog tjednika "Magyar Tengerpart", ravnatelj Mađarskog debatnog kluba učenika viših razreda gimnazije

izučavanja mađarskog jezika (o predavanju saopćava njegov kolega Samuel Szabó u: *Országos Középiskolari Tanáregyesületi Közlöny* - Izvješće Nacionalnog udruženja mađarskih učitelja, 1892, str. 644-646). Istovremeno u memorandumu namijenjenu ministru predlaže da se u sedmom i osmom razredu politički zemljopis i povijest predaju na mađarskom jeziku, stoga što roditelji koji šalju svoju djecu u mađarski licej drugo i ne žele (v. Fiume ungh., str. 124).

Novim potrebama odgovara ažurnim sredstvom, dvodijelnom gramatikom, koja kasnije postaje redovnim udžbnikom na spomenutoj školi: *Grammatica teorico - pratica della lingua ungherese scritta ad uso delle scuole e dello studio privato*. Izdanje Kraljevskog mađarskog ministarstva za bogoštovlje i javnu nastavu. *parte I: La proposizione semplice* (Budapest 1891, Sveučilišna tiskara, str. 147; drugo izd. isto 1918). *Parte II: La proposizione composta* (Budapest 1893, Sveučilišna tiskara). Istaknimo da je to šesta po redu objavljena gramatika u razdoblju od petnaest godina, namijenjena različitim potrebama učenja mađarskog u Rijeci. Ova djela, pored školske i privatne upotrebe Riječana, određuju polaznu točku na koju se oslanjaju ostali pisci mađarskih gramatika namijenjenih Talijanima.

Uz to djelo bio je isto tako potreban i odgovarajući rječnik zbog čega Körösi okuplja ekipu suradnika, koju sačinjavaju još profesori Samu Szabó i Sándor Urbanek iz iste škole, kako se dade zaključiti iz samoga izdanja. Djelo je, međutim, dovršeno samo u prvom dijelu: *Olasz - magyar és magyar - olasz szótár. I. köt., Olasz - magyar* (sv. 2, Budapest, bez datacije [1910?], Lampel, str. XI, 1-704, 705-1382).

Körösi se isto tako zanimao riječkim stvarima pa između ostalog piše članak: *Adalékok Fiume néprajzához* (Prilozi o riječkoj enografiji, u časopisu Etnographia, 1892). Na povijest talijansko-mađarskih književnih dodira odnosi se njegov: *Zrínyi és Machiavelli* koji prvotno izlazi kao feljton (u: Magyar Tengerpart, 1893, br. 12) a kasnije ga prerađuje u raspravu (Budapest, 1902, Athenaeum, str. 122) i konačno objavljuje na talijanskom: *Machiavelli e Zrínyi* (u: Corvina, 1922, sv. IV, str. 60-73). No rasprava koja pola stoljeća ostaje jedinstvena u svome žanru nosi naslov: *Gli elementi italiani nella lingua ungherese - A magyar nyelvbeli olasz elemek* (u: Annuario, 1892, str. 1-38, i posebno). Lingvističkim će se temama vratiti posljednjih godina svoga života radnjom: *Influssi lombardi e toscani nel lessico ungherese*, posthumno djelo (u: Corvina, 1929, str. 5-10). Njegovo djelo također obuhvaća prijevod romana *Canne al vento Grazie Deledda: Mint szélben a nád* (Budapest, 1921, Athenaeum).

Podsjetimo na koncu da je zajedno s A. Festom 1892. pokrenuo novine *Magyar Tengerpart* ("Ugarsko primorje" na mađarskom) i uređivao ih sve do 1898. Redovni su suradnici bili već spomenuti J. Berghoffer, I. Donáth, A. Fest, J. Matisz, S. Szabó. Posebno je zanimljivo da 1896. i jedan student osmoga razreda, Győző Zemplén, donosi niz članaka u rubrici *A legujabb olasz irodalom* (Suvremena talijanska književnost).

Pietro Zambra (Trento 1856 - ?)⁶ polazi studije na sveučilištu u Beču i Innsbrucku i stječe doktorat iz klasične i novolatinske filologije. Tri godine provodi na gimnazijskom liceju u Trentu, od 1878. do 1881. Poslije toga nalazimo ga u Rijeci, gdje boravi sve do 1903. Na institutu radi kao talijanist. Za školske potrebe objavio je dvije knjige: *Florilegio poetico*

⁶ Prof. Pietro Zambra umro je u Budimpešti 1913. godine, kao docent talijanskog jezika na tamošnjem sveučilištu. Na riječkoj je gimnaziji predavao filološke predmete i talijanski jezik, posebno se ističući kao vrstan poznavatelj Danteova književnog opusa. Mnogim su Zambrinim učenicima ostala njegova vatrena predavanja u živom sjećanju čitava života. Osim toga, bio je izvanredni profesor talijanskog jezika i književnosti na riječkoj Trgovačkoj akademiji, član Komisije za uređenje gradske biblioteke (1891) i čuvena Kluba prirodnih znanosti u Rijeci. Zbog svojih posebnih zasluga odlikovan je kasnije viteškim ordenom Talijanske krune.

(Fiume 1886, Mohovich) i, u suradnji s kolegom *Samuelom Szabóm*, *Libro di lettura per uso delle scuole ginnasiali e cittadine di Fiume* (Eger 1895, str. 262, drugo izd. isto 1902). Izdao je raspravu *Sull' origine della lingua italiana* (u: *Annuario*, 1888, str. 3-21). Poznata je njegova intenzivna književna djelatnost na predavanjima tijekom zimskih mjeseci 1894-1895. u Riječkom književnom klubu (*Circolo Letterario fiumano*), o modernoj talijanskoj književnosti (v. *Annuario*, 1895, str. 53). Ostala njegova izlaganja objavljena su u ediciji: *Conferenze su i canti VIII e IX del Paradiso di Dante. Cielo di Venere e particolarmente l'amicizia tra Dante Alighieri e Carlo Martello d' Ungheria (anni 1294-95)* (Fiume 1899, str. XXIV). Bio je recenziran u publikaciji *Bullettino della Società Dantesca Italiana* (1900, str. 318-319). Posljednja je njegova publikacija u Rijeci bila *Storia degli ungheresi* (Fiume 1903), prijevod u suradnji s *Kalmanom Csepregyem* iz školskog udžbenika *Lajosa Mangolda*.

Nakon dvadesetogodišnjeg boravka u Rijeci, godine 1903, Pietro Zambra, dobivši mađarsko državljanstvo, imenovan je redovnim profesorom na katedri za talijanski jezik i književnost na peštanskom Sveučilištu. Ondje radi sve do 1920,⁷ kad ga nasljeđuje sin *Alajos*, rođen u Rijeci 1886, koji drži katedru sve do smrti, 1947. godine.

Aladár Fest (Eger 1855-1931. Budimpešta) doktor povijesti i zemljopisa, započinje svoju riječku karijeru 1881. Bio je upravitelj instituta nakon Berghofferove smrti od 1896. do 1911. i ovdje provodi čitavih dvadeset i osam godina.⁸ Osim publiciranja čitava niza članaka u lokanim novinama na dvama jezicima, rasprava koje obrađuju riječku povijest, objelodanio je samo u razdoblju svoga riječkoga boravka: *Gli uscocchi nella storia di Fiume* (u: *Annuario del Club Alpino Fiumano*, Fiume 1889; na mađarskom: *Fiume es az Uszokokok*, Budapest 1891, Atheneum; na njemačkom: *Fiume zur Zeit der Uskokowirren*, Trieste und Fiume 1893); *J. Batthyány nella storia di Fiume* (u: *La Bilancia*, 1892); *Fiume kereskedelme a kozépkorban* (Riječka trgovina u srednjem vijeku, Budapest 1895, Patria, str. 59); *Il commercio di Fiume nel secolo XV* (Fiume 1900, Mohovich, prijevod Ad. Gotthardia); *Adalékok fiume iskolaügyének történetéhez - Contributi per la storia della pubblica istruzione a Fiume* (na mađarskom i talijanskom u: *Annuario*, 1900, 4-40. i 41-83, 1901, str. 4-52. i 53-119, 1902, str. 4-45. i 46-90); *A fiumei tanulmányi és konviktusi alap és a fiumei gymn. mai állapotának történeti előzményei Időrendi átnézeten - Precedenti storici dello stato attuale del ginnasio fiumano e dei fondi "convitto" e "Studi"* *Riassunto cronologico* (na mađarskom i talijanskom, u: *Annuario* 1904, str. 3-33. 3 35-36); *Fiume* (Budapest 1906, Uránia, str. 24, drugo izd. isto 1909, treće izd. isto 1910, četvrto izd. isto 1912); *Fiume a XV. században* (Budapest 1912, Athenaeum, str. 113, pretisak iz: *Századok*); *Fiume az első napóleoni háborúk idejében (1797)* (Budapest 1912, Pestiny, str. 70, pretisak iz: *A Tenger*); *Báró Eötvös József és a fiumei kérdés* (u: *Akadémiai Értesítő*, Budapest 1912, str. 45).

Fest je isto tako pridonio i školskoj problematici, između ostalog sa: *Alcune riflessioni sull' educazione* (u: *Annuario* 1884); *Agostino Trefort* (isto 1887); *Come si deve insegnare la storia* (isto 1891). Preveo je također dva školska udžbenika na talijanski, *Brózik-Paszlavsky: Geografia ad uso dei ginnasii* (u suradnji s *J. Matiszom*, sv. 2, Budapest 1885) i *O. Varga: Geografia politica* (Budapest 1892).

⁷ Netočno, jer umire već uoči prvog svjetskog rata. Vidi prethodnu bilješku.

⁸ Kao redovni je profesor Fest predavao politički zemljopis, povijest i mađarski jezik. Bio je nadstojnik kabineta za zemljopis i kabineta za povijest, numizmatiku i arheologiju, knjižničar odjeljenja za povijest i zemljopis te profesorske knjižnice, član Mađarskog udruženja geografa i Povijesnog društva, član Kraljevskog udruženja srednjoškolskih profesora i član komisije za podizanje gradskog muzeja.

Poslije spomenutoga razdoblja nastavlja sa svojim zahvatima u riječku problematiku radovima: *Fiume Magyarországhoz való kapcsolatának előzményeiről és hatásairól* (O prijašnjim okolnostima i posljedicama pripojenja Rijeke Ugarskoj, u: *Századok*, Budapest 1916); *Fiume es Magyarország* (Rijeka i Ugarska, Budapest 1920, Pfeifer, str. 24); *Pesca e allevamento nella Fiume medievale* (u reviji *Fiume*, 1930, str. 88-105); *Fiume in difesa della sua autonomia al principio del secolo XVII* (Budapest 1933, Franklin, str. 111, "Biblioteca della Mattia Corvino" br. 8); *L' Ungheria il marce con speciale riguardo a Fiume* (Budapest 1935, Autore, Franklin, str. 46, separat iz: *Corvina*); *Le condizioni igieniche l'arte medica a Fiume nel Quattrocento* (u reviji *Fiume*, 1935- 1936); *Rivista semestrale della "Società di Studi Fiumani" in Fiume* (recenzija u: *Corvina*, 1924, str. 141-143); *I primi rapporti della Nazione ungherese coll' Italia* (Budapest 1922, Franklin, str. 68, "Biblioteca della Mattia Corvino", br. 2); *Pietro Orseolo secondo re d'Ungheria* (Budapest 1923, Franklin, str. 43, "Biblioteca della Mattia Corvino" br. 3).

Ova dugotrajna aktivnost u službi dviju kultura upotpunjava se dvama dijelima koja također valja spomenuti: prijevod Panzinieva romana *In cerco moglie! Feleséget kedesek* (Pécs 1927) i jedne talijanske gramatike: *Olasz nyelvtan olvasmányok és társalgások alapján. Grammatica italiana in base a letture e conversazioni.* (Budapest 1927), *Egytérmi ny., drugo izd. isto 1937*).

Zaključimo prikaz ove osobe prenoseći mišljenje koje iznosi sam Samani-Peteani (1969, str. 63):

"Fest je pažljiv i misaon povjesničar. Njegove rasprave, uvijek plod arhivskih istraživanja, bogato su dokumentirane i preporučaju se zbog metodološke oštine kojom su napisane."

Ovome nemamo ništa posebno dodati.

Što se tiče popularizacije mađarskih književnih djela prevedenih u Rijeci, valja u spomenutome razdoblju istaknuti prvenstveno izdanje pjesama S. Petófi: *Liriche* (Trieste 1880, G. Balestra, str. XXX, 412), rad mjesnog gimnazijskog profesora P. E. Bolle, koji kasnije prelazi u Trst (usp. *Fiume Ungh.*, str. 137). Neka su djela M. Jókaija, najvećeg mađarskog romanisijera toga doba, objavljena u Rijeci a među njima i prijevod *Ernesta Brelich*⁹, člana riječke općinske skupštine: *Episodi della guerra di indipendenza ungherese dell' 1848- 49* (Fiume 1872); *L' uomo d' oro* (Fiume 1882, Mohovich); *Un giuocatore che vince* (isto, 1883, Mohovich); u prijevodu V. Gaussa; *Storia della nazione ungherese* (isto, 1884, Mohovich); u prijevodu P. Zambre i S. Szabóa¹⁰: *Il giovane eroe* (isto, 1890, Mohovich, drugo izd. isto, 1892, Battara); u prijevodu S. Szabóa: *Il puttino. Un episodio di guerra del 1854* (isto, 1891, Stab. Tipo-Litografico); i konačno u prijevodu Niccolò Galletich¹¹, prvog općinskog sav-

⁹ Ernesto Brelich (1844-1902), sin poznata riječkog advokata dr. Luigia B. i Marije Hanslich. Zanimljivo da mu je kreni kum bio Gašpar Matković, vođa riječkih "ungareza". U mladosti se bavio trgovinom a zatim punih dvadeset i osam godina provodi u službi kod riječkog Magistrata, kao član općinske skuštine.

¹⁰ Prof. Samu (Samuele) Szabó predavao je na gimnaziji mađarski, latinski, zemljopis i pjevanje. Bio je nadstojnik omladinske i profesorske knjižnice, tajnik kraljevskog mađarskog školskog inspektora, izvanredni profesor Pomorske akademije, mandator pokrajinskog savjeta Kraljevskog udruženja profesora u Rijeci, tajnik Kluba profesora u Rijeci. Na riječku gimnaziju dolazi 1882, a prije toga dvije godine provodi kao gimnazijski profesor u Baji.

¹¹ Dr. Niccolò Galletich (1831- 1915), advokat i općinski notar u Rijeci, svojevremeno jedna od najutjecajnijih osoba javnoga života grada. Sudjelovao je u radu gotovo svih općinskih komisija, u politici se isticao kao pristalica vladajuće Liberalne partije i pored ostaloga bio osobni pravni savjetnik nadvojvode Josipa Habsburškoga. Godine 1901. objavio je kod Mohovicha ovelu raspravu pod naslovom *L' autonomia di Fiume. Appunti storici e considerazioni. Studi di un vecchio Fiumano.*

jetnika: *Il re dei pirati* (isto, 1901, Mohovich). Spomenimo da *Vittorio Gauss*, rodom iz riječke patricijske obitelji, uči mađarski na gimnaziji i kasnije postaje profesorom na Višoj ženskoj školi (*Scuola superiore femminile di Fiume*) od 1883 do 1884. (v. Szinnyei, sv. 3, 1894, str. 1050 do 1051).

U prvim decenijama dvadesetog stoljeća svjedoci smo prirodne evolucije simbiotskog procesa koji, kao što smo vidjeli, postiže već visok stupanj razvoja.

Dosada je pokretačko središte bila škola sa svojim učiteljima i izvanškolskim aktivnostima. Svi oni napuštaju Rijeku osim Festa koji, ostajući na svome radnome mjestu, nastavlja započetu djelatnost i tako osigurava kontinuitet posla. Njega slijede djelatnici koji su pretežnim dijelom učenici iste škole. Oblikuju se dvije radne grupe. Prvu tvore diplomanti spomenute škole dok se druga, koju potiče riječka općina posvećuje promicanju istraživanja riječke prošlosti.

Djelatnike ovoga razdoblja možemo slijediti od vremena kada bijahu učenicima gimnazijskoga liceja. Tako, primjerice, školske godine 1891-1892. nalazimo da su učenici, premda u različitim razredima, Riccardo i Silvino Gigante, Guido Depoli, Vincenzo Gelletich i Francesco Sirola. Nešto su mlađi Egisto Rossi i Attilio Depoli koji polažu ispit zrelosti 1901. odnosno 1906. godine (v. *Annuario* 1892, 1901, 1902). Nitko od spomenutih nije mađarskoga podrijetla. Od tih učenika Francesco Sirola kasnije postaje ključna osoba škole, dok se Silvano Gigante naročito ističe među onima koji se bave poviješću.

Francesco Sirola (Rijeka 1874 - 1920 Rijeka)¹² polazi gimnazijske nauke od 1885. i godine 1893. polaže ispit zrelosti (v. *Annuario*). U sedmom i osmom razredu profesori su bili Kórosi, Zambra i Fest. Poslije toga studira na peštanskom Sveučilištu gdje 1900. postiže doktorat (v. *MerLex*, sv. 3, str. 683). Nakon povratka u Rijeku 1903. preuzima katedru talijanskog jezika, kao nasljednik profesora Zambre. Od 1914. do 1917. bio je na fronti u vojnoj službi i potom dvije godine provodi u ruskom zatočeništvu (v. *Annuario*, 1914-1918).

Nastavljajući tradiciju kulturnoga posredništva, Sirola se prvenstveno bavi talijanskim prijevodima. Prvo njegovo djelo nosi naziv *Saggio di versioni poetiche dall' ungherese* (Fiume 1903, Battara, str. 82), u kome objavljuje izbor iz poezije *S. Petőfi, M. Tompe i K. Szászsa*. Početke interesa za to pokazuje već vježbama u sedmome razredu. Naime, jedna od tema razlaganja bijaše mu *Rasprava o mađarskim prepjevima J. Aranya* (v. *Annuario*, 1892, str. 18). Sirola je bio autor prvoga prijevoda glasovite poeme *J. Arany:*

¹² Profesor Francesco Sirola započinje svoju karijeru kao književni suradnik časopisa "Vita Fiumana" (1897) i autonomaškog glasila "La Difesa" (1898). U prvome publicira članak *Poesia moderna*, svoje sonete (*Sursum corda, Estasi*) i prijevod Petőfijeve pjesme *Italia*. U drugom pak glasilu pod pseudonimom *Eneo Liburneo* objavljuje priloge *Frattelli e opuscoli*, 1509. *Frammento di racconto, Sull'Accademia Fiumana* i ponovno prijevode Petőfi. Neko je vrijeme studirao na firentinskom *Istituto superiore*, gdje postiže doktorat iz talijanskog jezika i književnosti. U to doba već dolazi na glas kao *elegante scrittore e geniale verseggiatore*. Zanimljivo je da je 1899. u Firenzi nastupio u predstavi jedne diletanatske dramske družine u tamošnjem kazalištu *alla Pergola*. Tom je prigodom izvodila se Shakespeareova komedija *San ljetne noći* a Sirola je uspješno odigrao ulogu Bottonà (Difesa). Godine 1901. održao je prvo zapaženo javno predavanje u Rijeci, govoreći o pjesništvu Giovannina Pascolia. Neko je vrijeme bio knjižničar u *Società filo-drammatica* (1904) i redoviti suradnik "La Vedette" (1906), književnog časopisa koji se tiskao nakladom riječkog društva *Circolo Letterario*. Sirola je bio čovjek izuzetno široke i temeljite kulture, vrstan predavač, književni stručnjak i prevodilac. Bio je redovni član Kraljevskog udruženja srednjoškolskih profesora i Riječkog profesorskog kluba, vanjski član književnog društva "Petőfi társzág", član ispitivačkih komisija i dr. Predavao je talijanski, latinski i grčki jezik. Unatoč briljantnim uspjesima koje će postići u svojoj profesionalnoj karijeri, njegov život ima neobično tragičan epilog. Tijekom boravka u ruskom zatočeništvu pojavili su se u njega prvi znakovi neizlječive duševne bolesti. Umire u Stenjevcu (a ne u Rijeci kako navodi Eder) potpuno pomračena uma.

Toldi: racconto poetico in 12 canti, versione metrica dall' ungherese (Fiume 1904, Mohovich). Prevodi također i njegove *Ballate*: (versione ih prosa con prefazione e note, isto, 1914, Mohovich). Spomenimo i *L'assedio di Sziget M. Zrinya* (Nikola Zrinski nap. pr), *versione metrica dei principali episodi del poema, con l'aggiunta di un breve esposizione dei canti non volti in verso* (isto, 1907, Battara), i izdanje pod naslovom *S. Petófi: Poesie* (isto, 1991, Battara). Vrijedna je spomena i rasprava *L' influenza delle lettere italiana sulle ungheresi* (u: *Annuario*, 1905, na mađarskom i talijanskom, str. 3-40, 41-79).

Ime *F. Sirole* vezano je, zajedno s *V. Gelletichem* i *A. Urbanekom*, za kompilaciju i redakciju rječnika: *Magyar - olasz és Olsaz - magyar szótár - dizionario Ungherese-italiano e Italiano-ungherese. I. Magyar - olasz rész (Dizionario ungherese - italiano)*. Szerkesztették *Gelletich V. és Sirola F.* (Budapest, s.a. /1914/, str. 486). *II. Dizionario italiano-ungherese (Olaszmagyar rész)*. Urednik *A. Urbanek* (Budapest, s.a. /1915/, str. 446). Namjena toga djela, koje se pojavljuje nakon *Körösia*, objašnjava se u Napomeni: "U kompilaciji (...) ovoga djela nastojali smo (...) ponuditi istraživačima, premda vrlo sažeto, bogat izbor riječi i fraza što se koriste u praktičnom životu."

V. Gelletich i *A. Urbanek* bili su Siroline kolege. Ovaj prvi, sin *N. Gelleticha*¹³, prevoditelja već navedena *Jókai*eva romana, držao je 1901. kadetru latinskog i talijanskog jezika na gimnazijskom liceju (v. *Annuario*). Spomenimo i njegov prijevod romana *F. Herczeg*a: *Pagani* (Fiume 1908, Mohovich). Za *A. Urbaneka* podsjećamo da nije bio samo *Körösiev* suradnik na već prije navedenom rječniku, nego i njegov nastavljatelj u predavanju mađarskog jezika od 1900. godine (v. *Annuario*)¹⁴.

Prema našem sudu upravo je *A. Fest* bio ona osoba koja će dati odlučujući poticaj za formiranje i radnu metodu grupe usmjerene riječkom "istraživanju povijesti" (*ricerca storica*). Znakovito je stoga da su tri njegove rasprave prevedene i objavljene u *Bullettinu*.

Što se pak tiče samog formiranja grupe, *Egisto Rossi* će se naročito zalagati za osnivanje "komisije za domovinske studije" koja bi objavljivala takva istraživanja (v. u: *Bullettino* sv. I, str. 3015). Nakon njegove prerane smrti (koja se dogodila 1908) ustanovljena je komisija koja od 1910. do 1921. izdaje u općinskoj nakladi sedam svezaka publikacije *Bullettino della Deputazione Fiumana di Storia Patria*, a 1910. i 1912. dva sveska izdanja *Monumenti*. Po opširnosti svojih priloga naročito se ističe *Silvino Gigante*; marljivi su suradnici *Guido* i *Attilio Depoli* a njima se pridružuju ostali (usp. *Samani-Peteani*, str. 123). Sadržajem i autorima razlikuje se od dosad navedenih publikacija.

Ovdje su objavljene *Festove* rasprave: *Fiume all' epoca della prima guerra napoleonica* (*Bullettino, Supplemento al volume II*, samostalan svezak), Fiume 1912, str. 92. "S mađarskog originala objavljena u časopisu 'A Tenger', Budimpešta 1912, fasc. I-IV"); *Fiume nel secolo XV*, *Bullettino*, sv. III, isto, 1913, str. 3-138. "S mađarskog originala objavljena u časopisu 'Századok' Budimpešta 1912, fasc. III-IX. Preveo *S. Gigante*; "Il barone Giuseppe Eötvös e la questione di Fiume" (*Bullettino*, sv. III, isto, 1913, str. 215-257. Preveo *E. Susmel*).

¹³ Netočno, jer mu je otac bio ugledan riječki kapetan i brodovlasnik *Giovanni Gelletich* a brat *Federico* općinski notar. Prof. *Vincenzo Gelletich* predavao je talijanski i latinski jezik. Bio je član Kraljevskog udruženja srednjoškolskih profesora i Riječkog profesorskog kluba.

¹⁴ *Alessandro Urbanek*, doktor filozofije i redovni profesor mađarske gimnazije, predavao je njemački jezik i bio član ispitne komisije *per i volontari d'un anno*.

Silvino Gigante započinje gimnazijske studije 1888. i završava ih 1896¹⁵. Važnost se njegovih prinosa ogleda podjednako u njegovoj povijesnoj djelatnosti i prevodilačkoj aktivnosti.

Među prijevodima valja istaknuti: *Fiorita di canti popolari ungheresi* (Fiume, 1991); *Michele Vörösmarty, La rotta di Zalano. 1° Canto* (isto, 1991, Mohovich); *Canti popolari ungheresi* (Milano-Palermo, Biblioteca dei Popoli XII, 1912).

Od ostalih njegovih prijevoda nastalih između dvaju ratova spomenimo Pálinkásevu bibliografiju. Isto tako ne možemo zaobići ni njegovo djelo koje se tiče naše teme: *Italia ed italiani nella storia d' Ungheria* (Fiume 1933, Presso l'Autore, str. 235).

Zanimljiva je, naposljetku, i rasprava: *Per la nostra scuola*. Considerazioni e proposte di *Silvino Gigante*, f.f. di direttore della Civica Scuola Reale, con un'appendice su L'Educazione fisica di Francesco Vergas, docente di ginnastica (Fiume 1914, Mohovich, str. 1-72. i 73-95). U tom se dijelcu, koje je tiskano u ograničenu broju primjeraka, *Gigante* otkriva kao vrstan pedagog.

Povijesnoj grupi pripada *Edoardo Susmel*¹⁶ sa svojom knjigom *Libro di lettura per uso delle scuole di Fiume. Parte I.* (Fiume 1912, Mohovich, str. 3, 248), u kojoj nalazimo prijevode mađarskih narodnih pjesama kao i lirike. *K. Kisfaludya, F. Kölcsey, S. Petőfi i M. Vörösmartya*. Susmel se i kasnije bavio mađarskim književnim temama, što proizlazi iz pojedinih njegovih publikacija: *Le vere origini del concetto fondamentale della "Dorotea"* /autora V. M. Csokonaia/ (u: *Corvina*, 1923, sv. VI, str. 99-102); *Alessandro Petőfi* u: *La Lettura* Milano, 1 gennaio 1923, str. 49-56; *Alessandro Petőfi. Nel primo centenario della nascita*, u: *Mattino Napoli*, 2-3 genn. 1923); *Splendore italiano alla corte di Mattia Corvino* (u: *La Lettura*, Milano, 1927, fasc. 5, str. 337-342).

Spomenutoj grupi, međutim, ne pripada *Antonio Fonda*. Rođen 1852. u Dalmaciji od istarskih roditelja, studije završava u Veneciji i potom se seli u Rijeku gdje predaje talijanski na Osnovnoj građanskoj školi (*Scuola Elementare Cittadina* v. Fiume Ungh., 135). Za osnovne škole preveo je *mađarsku povijest iz Vargyesova priručnika*. U knjizi *Libro di lettura per la quarta classe delle scuole elementari di Fiume* (Budapest 1904, pretiskano 1915), u suradnji s *Capellariem, Pezelyem i Smoquinom*, *Fonda* je autor prikaza o *S. Petőfiu* (n. dj., str. 128-35). no njegov najveći i najsmioniji poduhvat predstavlja prijevod djela *Imre Madácha: La Tragedia dell' uomo*, poema drammatico ungherese. Recato in verso italiano sulla verisone letterale di Lodovico Czink. Con illustrazioni tratte dai cartoni del conte Michele Zichy (Fiume 1908, Battara). To je prvi prijevod remek- djela mađarske književnosti.

U zaključku se može reći da svako završeno vrednovanje proizlazi iz prethodno iznesenih činjenica; djela su ta koja govore. Ono što je izloženo o dodirima Italije i Mađarske koji su se odvijali u Rijeci, predstavlja tek neznatan dio brojnih aspekata koji tvore čitavu jednu civilizaciju. Naš je prilog htio biti samo jedan pokušaj koji će, nadamo se, ohrabriti druge istraživače i potaknuti ih da se posvete problemu koji još dobrim djelom ostaje neistražen¹⁷.

¹⁵ Prof. dr. *Silvino Gigante* (1878-1946), riječki povjesničar i ugledan javni djelatnik. Studirao je povijest u Padovi, gdje diplomira s tezom iz riječke povijesti *Venezia e gli Usococchi*. Godine 1904. na peštanskom Sveučilištu diplomirao je pak s izvanrednim uspjehom talijanski, latinski i mađarski jezik. Bio je predsjednik gimnazijskog udruženja "Dante Alighieri" i jedan od pokretača *Deputazione Fiumana di Storia Patria*.

¹⁶ *Edoardo Susmel* (1887-1948), ugledan riječki povjesničar i publicist. Bio je tajnik društva *Circolo letterario*.

¹⁷ Dopustit ćemo si ovdje jednu malu dopunu koja se odnosi na temu o kojoj raspravlja Eder. Naime, riječ je o trojici Riječana koji u svome književnom djelovanju pokazuju stanovitte osobine mađarsko-talijanske kulturne

Bibliografija

- ANNUARIO - *Programma del Regio Ungarico Giansio Superiore di Stato im Fiume* (prije 1882: *Programma della Regia Scuola Media Superiore di Stato in Fiume*), Fiume 1882-1918.
- CORRADI CARLA, *Bibliografia delle opere in Italiano di interesse finno-ungarico, Volume I, Sezione ungherese*, Napoli 1981, Istituto Universitario Orientale.
- FIUME IT. - DEPOLI ATTILIO, *Fiume, u: Enciclopedia Italiana Treccani*, sv. XV, 1933, str. 516-523.
- FIUME UNGH. - AAVV., *Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és Magyar-Horvath Tengerpart* (Županije i gradovi Mađarske. Rijeka i Ugarsko-hrvatsko primorje), Budapest, s.a. /1897/, Apollo.
- MERLEX - *Magyar Életrajzi Lexikon* (Mađarska biografska enciklopedija) főszerkesztő (glavni urednik) Kenyeres Ágnes, sv. I, A-K, Budapest 1967, sv. II, L-Z, isto, 1969, sv. III dodatak A-Z, isto 1981, Akadémiai Kiadó.
- MIRLEX. - *Magyar Irodalmi Lexikon* ("Mađarska literarna enciklopedija") főszerkesztő (glavni urednik) Benedek Marcell, sv. I, A-K, Budapest 1963, sv. II, L-R, isto, 1965, sv. III, S-Z, isto, Akadémiai Kiadó.
- PALINKAS, LÁSZLÓ, *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese. Bibliografia italiana a cura di ----*, Enchiridion Collana di manuali e testi diretta da Nullo Minissi n.2., Napoli 1970, Casa Editrice Cymba.
- SAMANI SALVATORE - PETEANI LUIGI, *Bibliografia storica di Fiume*, Roma 1969, Società di Studi 1969, Società di Studi Fiumani.
- SZINNYEI - SZINNYEI JÓSZEF, *Magyar írók élete és munkái* (Životi i djela mađarskih pisaca), sv. I, *Storia*, Roma, 1934, sv. II, *Bibliografia*, isto, 1933, Istituto per L'Europa Orientale.

simbioza. Prvi je riječki dijalektalni pjesnik Mario Schittar (1863-1890) koji stvara pod izravnim utjecajem Sandora Petőfia i prevodi na talijanski mnoge pjesme slavnog mađarskog barda. Drugi je prerano umrli pjesnik i pripovjedač Mario Angheben (1893-1916). Osim pjesama, pisanih po uzoru na D'Annunzia i Carduccia, u Anghebenovoj književnoj ostavštini pronađen je i prijevod jedne Mikszáthove novele. Treći je pak prof. dr. Gino Sirola (1885- 1946), poznat irendentistički političar i spisatelj. Sirola je bio aktivan član riječkog udruženja *Circolo Letterario*, a 1910. drži prvo javno predavanje o Mazziniju u prostorijama Filharmonijskog društva. Godine 1911. jedan je od kandidata irendentističkog udruženja *Giovine Fiume* na općinskim izborima. Između dvaju ratova posebno se ističe kao prevodilac s mađarskog. Tršćanska nakladnička kuća "Parnasso" objavila je 1928. njegovu antologiju suvremene mađarske lirike. Spomenuta knjiga, prvo izdanje takve vrste u Italiji, donosi pregled najeminentnijih predstavnika mađarske lirike novijega doba: od Endre Adya i Mihalya Babitsa do futurista Kassaka i irendentista Végvaria. Antologija je popraćena Sirolinim uvodnim izlaganjem i predgovorom ugledna mađarskog kritičara Aladára Schöplina. Godine 1939. prof. dr. Kálman Ternay, lektor mađarskog jezika na tršćanskom Sveučilištu, objavio je velik članak posvećen Sirolinom prevodilačkom opusu u dnevniku "Debreczeni Újság-Hajdúföld": "L'articolista rivela il timbro autentico delle traduzioni e riferisce le lettere originali di Kosztolány e di Babits, rivolte all'Autore, piene di elogio e ammirazione per la versione ispirata dei capolavori della moderna lirica magiara, fatta con mirabile aderenza di forma e penetrazione psichologica dell'anima ungherese (*La Vedetta d'Italia*, XVII, br. 59, 10 marzo 1939. Attività letteraria di Gino Sirola illustrata in un quotidiano magiario).